

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

«ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ЗВО»

обов'язкових компонент третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
освітньо-наукової програми

за спеціальністю **011 «Освітні, педагогічні науки»**

за темою – Мовлення викладача як засіб педагогічної праці

м. Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології факультету № 6
(протокол від 29.08.2023 № 8)

Розробники: завідувач кафедри педагогіки та психології, доктор педагогічних наук, професор Олена ФЕДОРЕНКО.

Рецензенти:

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, іноземної філології та перекладу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця **Вікторія БУДЯНСЬКА**;
доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ **Валентина ТЮРІНА**.

План

1. Мовлення і комунікативна поведінка викладача.
2. Функції мовлення викладача у взаємодії зі студентами.
3. Шляхи вдосконалення мовлення викладача.
4. Мовлення і комунікативна поведінка викладача.
5. Функції мовлення викладача у взаємодії зі студентами.
6. Шляхи вдосконалення мовлення викладача.
7. Комунікативна компетентність викладача.

Рекомендована література:

Основна

1. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи педагогічної техніки: навч. посіб. Харків: ТИТУЛ, 2006. 176 с.
2. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: підручник побудований за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів аспірантури. Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 384 с.
3. Педагогічна майстерність: підручник / І.А. Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; Київ : Вища школа, 2014. 422 с.
4. Педагогічна майстерність: хрестоматія: навч. посіб. / Упоряд.: І.А. Зязюн, Н.Г. Базилевич, Т.Г. Дмитренко та ін.; За ред. І.А. Зязюна. Київ: Вища школа, 2010. 606 с.
5. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. /уклад. Федоренко О.І., Тюріна В.О., Гіренко С.П., Червоний П.Д. та ін.; за ред. О.І.Федоренко. Харків: ФОП Бровін О.В., 2020. 240 с.

Додаткова

1. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Знання, 2011. 468 с.
2. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / За ред. З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, А. В. Семенова та ін. Київ : Знання, 2007. 495 с.
3. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи : підручник. Київ : Каравела, 2008. 352 с.
4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України від 19.09.2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/stru>
5. Рубан О.М. Педагогіка вищої школи : навч.-метод. посіб. Кіровоград : Кіровоград. юрид. ін-т ХНУВС, 2010. 110 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Офіційний сайт Верховної Ради України <https://portal.rada.gov.ua/>
2. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України <https://www.kmu.gov.ua/>
3. Офіційний сайт Судова влада України <https://court.gov.ua/>
4. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора України <https://www.gp.gov.ua/ua/index.html>
5. Офіційний сайт МВС України www.mvs.gov.ua.
6. Офіційний сайт Верховного Суду України <http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/>

7. Єдиний державний реєстр судових рішень <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
8. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського <http://www.nbuv.gov.ua/>
9. Офіційний сайт Харківського національного університету внутрішніх справ <http://univd.edu.ua/>
10. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленко <http://korolenko.kharkov.com/>

Текст лекції

1. Мовлення і комунікативна поведінка викладача.

Складовою педагогічної майстерності викладача є його мовлення. Це інструмент професійної діяльності викладача, за допомогою якого можна розв'язати різні педагогічні завдання; зробити складну тему навчального заняття цікавою, а процес її вивчення — привабливим; створити щиру атмосферу спілкування у класі, встановити контакт з студентами, досягти взаєморозуміння з ними; сформувати в студентів відчуття емоційної захищеності, вселити в них віру в себе.

У чому полягає майстерність мовлення викладача, що сприяє її формуванню, як організувати роботу із самовдосконалення професійної мовленнєвої підготовки?

Вислів «мовлення викладача», як правило, використовують, коли говорять про усне мовлення (на відміну від письмового в педагогічній діяльності). Під усним мовленням розуміють як сам процес говоріння, так і результат цього процесу — усні вирази.

Мовлення викладача — це мовлення, спрямоване на розв'язання специфічних завдань, що виникають у педагогічній діяльності, спілкуванні. Можна говорити про *професійні особливості мовленнєвої діяльності викладача*, а саме:

а) ця діяльність спеціально організується викладачем, він керує нею відповідно до умов педагогічного спілкування;

б) кінцевим результатом є досягнення поставленої мети, яка пов'язана з навчанням і вихованням студентів;

в) добір мовних і мовленнєвих засобів здійснюється відповідно до потреб, завдань взаємодії викладача з студентами; їх ефективність прогнозується викладачем;

г) мовленнєва діяльність викладача в реальній ситуації спілкування будується на відтворенні (рефлексії) стану, поведінки, реакції студентів, вона регулюється змістом зворотної інформації, яку отримує викладач;

д) мовлення викладача є предметом його педагогічного аналізу й самоаналізу, постійного самовдосконалення.

Мовлення викладача поділяють на два типи — *монолог* (монологічне мовлення) і *діалог* (діалогічне мовлення). Форми цього мовлення різноманітні. *Формами монологічного мовлення* викладача є розповідь, лекція, коментар, пояснення (правил, законів, термінів тощо), розгорнуті оціночні судження (мотивація оцінки знань, поведінки та ін.). Діалогічне

мовлення викладача широко представлене в різного роду бесідах зі студентами, які будуються у формі запитань і відповідей.

Аналізуючи мовлення педагога, часто використовують вираз «комунікативна поведінка». У сучасній науковій літературі під *комунікативною поведінкою* розуміють не просто процес говоріння, повідомлення певної інформації, а таку організацію мовлення й відповідно до неї невербальної поведінки викладача, яка впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на характер взаємин між викладачем та студентами, на стиль та результат їхньої діяльності.

Комунікативна поведінка викладача оцінюється відповідно до того, що і як він говорить, які в нього жести, рухи, вираз обличчя, який підтекст мають його слова, на яку реакцію студентів розраховані. В реальних ситуаціях життя — на заняттях, у позааудиторній діяльності, у між особистому спілкуванні — мовленнява сторона спілкування становить значний перелік: репліка, розповідь, запитання, оціночні судження, відповіді, зауваження, емоційні реакції.

Ця специфічна атмосфера — результат комунікативної поведінки викладача і студентів. Щоразу вона неповторна і в цьому розумінні — миттєва. І слід знати, що в пам'яті студентів після зустрічі з викладачем залишається не тільки пізнавальна інформація, яку він дав, а й та атмосфера, якою супроводжувалося їхнє спілкування. Студенти несуть у собі настрій, враження від зустрічі з педагогом, пам'ять про його погляд, інтонацію, тональність мовлення, спосіб реагувати на поведінку його вихованців. Тому так важливо, плануючи зустріч зі студентами, обмірковувати не тільки зміст спілкування (про що я буду з ними говорити), а й особливості свого мовлення і комунікативної поведінки (як я буду говорити, які вербальні і невербальні засоби допоможуть мені бути виразним, переконливим, коректним, яку емоційну атмосферу спілкування я хотів би створити).

Педагогічна ефективність мовлення викладача залежить:

- від рівня володіння мовою, вміння здійснювати правильний вибір мовних засобів;
- від стилю спілкування зі студентами, який притаманний викладачеві;
- від установки на взаємодію зі студентами, якою мірою він відчуває психологічні особливості ситуації мовлення.

Так, можна помітити різницю в комунікативній поведінці між викладачем автократом і педагогом-гуманістом, педагогом, який байдуже ставиться до студентів і який зорієнтований на співпрацю з ними.

У викладачів, стиль спілкування яких із студентами будується на основі дружнього ставлення до них, комунікативна поведінка завжди спрямована на встановлення особистісного і пізнавального контакту, запобігання негативним реакціям або зняття їх, створення ситуації «ми» — ситуації спільних роздумів і переживань. Мовлення викладача має особистісне забарвлення, воно інтонаційно виразне, щире і безпосереднє.

Комунікативна поведінка викладачів, орієнтованих на авторитарні

засоби спілкування, як правило, створює в студентів психологічні і естетичні бар'єри у стосунках з педагогами. Мовлення таких викладачів здебільшого невиразне, сухе, з інтонаціями байдужості або залякування.

Отже, рівень майстерності мовленнєвої діяльності викладача визначається рівнем культури його мовлення і спрямуванням його комунікативної поведінки.

2. Функції мовлення викладача у взаємодії зі студентами.

Педагогічне мовлення покликане забезпечити:

- а) продуктивне спілкування, взаємодію між педагогом і студентами;
- б) позитивний вплив викладача на свідомість, почуття студентів з метою формування, корекції їхніх переконань, мотивів діяльності;
- в) повноцінне сприйняття, усвідомлення й закріплення знань у процесі навчання;
- г) раціональну організацію навчальної та практичної діяльності студентів.

Досягнення правильного мовлення педагога забезпечується:

- нормативністю, тобто відповідністю мовлення нормам сучасної літературної мови — граматичним, орфоепічним, акцентологічним та ін., точністю слововживання;
- виразністю мовлення — його образністю, емоційністю, яскравістю;
- правильністю;
- термінологічною точністю;
- доречністю;
- лексичним багатством;
- виразністю;
- чистотою.

Особливості мовлення викладача:

- адресний характер мовлення викладача (воно звернене до студентів);
- зміст такого мовлення приймається студентами з двох каналів: звукового (через слово, інтонацію) та візуального (через міміку, жести, рухи та ін.);
- імпровізаційний характер усного педагогічного мовлення.

Вимоги до комунікативних якостей мовлення викладача зумовлені функціями, які воно виконує в педагогічній діяльності. Головними серед них можна назвати такі:

- а) комунікативна — встановлення і регуляція взаємовідносин між викладачем і студентами, забезпечення гуманістичної спрямованості розвитку студентів;
- б) психологічна — створення умов для забезпечення психологічної свободи студента, прояву індивідуальної своєрідності його особистості; зняття соціальних затисків, які заважають цьому;
- в) пізнавальна — забезпечення повноцінного сприйняття навчальної інформації студентами, формування в них особистісного, емоційно-ціннісного ставлення до знань;
- г) організаційна — забезпечення раціональної організації навчально-

практичної діяльності студентів.

Функції мовлення викладача у взаємодії із студентами.

Прокоментуймо наші висновки щодо функцій мовлення викладача.

Встановлення і регуляція взаємовідносин між учителем і студентами, забезпечення гуманістичної спрямованості розвитку студентів — це одна з провідних функцій мовлення педагога, її мета — допомогти викладачеві налагодити взаємодію зі студентами, побудувати виховання і навчання на засадах співробітництва і співтворчості. Саме характер суто людських стосунків, які формуються в системі відносин «викладач — студент», «викладач— студенти», значною мірою зумовлює педагогічний успіх або невдачу. Мовлення викладача і виконує роль регулятора цих відносин, виступає як засіб досягнення найвищого результату їхнього розвитку — взаєморозуміння між педагогом і його вихованцями.

Розв'язання яких педагогічних завдань можна забезпечити, правильно добираючи мовні засоби в ситуаціях взаємодії з студентами? Реалізація цієї функції дозволяє:

- встановити особистісний контакт зі студентами, орієнтація їх на особистісне включення у комунікацію;
- створити ситуації діалогу у спілкуванні викладача зі студентами;
- забезпечити активну позицію студентів у взаємодії з викладачем;
- створення атмосфери взаємоповаги, довіри.

У взаємовідносинах викладача зі студентами все має значення: і як викладач звертається до них, як ставить свої вимоги, робить зауваження, висловлює побажання; яке при цьому емоційне забарвлення його мовлення, якою інтонацією супроводжує він свої слова, який при цьому має вираз обличчя, погляд.

Особливості мовлення викладача у взаємодії з студентами багато в чому залежать від його індивідуального стилю спілкування (це може бути спілкування-дистанція, спілкування-загравання, спілкування на ґрунті спільної творчої діяльності тощо), характеру його соціальних установок у педагогічній комунікації (які очікування викладача від спілкування з дітьми, чи приносить воно йому задоволення, чи втомлює). Зрозуміло, якщо для викладача характерні авторитарний стиль спілкування і негативні соціальні установки, то від нього не можна чекати коректних зауважень, доброзичливих інтонацій у голосі. Демократизм взаємовідносин іншого викладача зумовить і інший стиль мовлення, який продемонструє його повагу, довіру до студентів.

Психологічна функція мовлення викладача тісно пов'язана з функцією комунікативною, але має інші завдання. Можна сказати, що ці завдання певною мірою психотерапевтичного характеру — створення умов для забезпечення психологічної свободи, вияву індивідуальної своєрідності, зняття соціальних затисків, які заважають цьому.

Ідеться передусім про ситуації, коли виникає потреба психологічно захистити студента: підкреслити повагу до нього як особистості, піднести його авторитет, зняти страх перед можливою невдачею, заохотити зусилля

для досягнення успіху. Мовлення викладача в цих ситуаціях може бути тим інструментом, за допомогою якого знімається невпевненість студента в собі, ініціюються його активність, творчість, вселяється віра в можливості самореалізації, досягнення позитивних результатів у діяльності. Вибір мовленнєвих моделей учителем тут здійснюється не з позиції «ти повинен», «зобов'язаний», а з позиції «ти маєш право».

Наступна функція педагогічного мовлення — *забезпечення повноцінного сприймання навчальної інформації студентами*. Відомо, що є пряма залежність між комунікативними особливостями мовлення викладача і характером пізнавальної діяльності студентів у процесі вивчення нового матеріалу. Мовлення викладача може допомогти зробити цю діяльність активною, цікавою для студента, а може утруднити сприйняття, поставити студента в позицію пасивного спостерігача на занятті.

З функцією ефективного викладу знань тісно пов'язана і функція мовлення викладача — *забезпечення раціональної організації навчально-практичної діяльності студентів*. Ідеться про роль мовлення викладача у розв'язанні таких завдань заняття, як організація ефективного навчального слухання студентів, забезпечення оптимального темпу пізнавальної діяльності, творчого робочого самопочуття студентів на занятті.

На перший погляд, ці завдання можуть здатися другорядними, але давайте поміркуємо. Певну частину часу на уроці учень слухає викладача — його пояснення, розповідь, коментар. Сприймаючи на слух мовлення викладача, учень мусить здійснити певну кількість операцій: конкретизувати звукову інформацію в наочні образи, співвіднести її з набутими знаннями, досвідом, осмислити, запам'ятати. Крім того, студент повинен стежити за логікою викладу викладача, розвитком його думки.

Отже, як бачимо, для студента слухання — непроста робота, і це має враховувати викладач. Він мусить завжди продумувати не тільки зміст, логіку свого виступу, а й темп, ритм, виразність свого мовлення.

3. Шляхи вдосконалення мовлення викладача.

Самоконтроль і розвиток культури мовлення, створення установки на оволодіння літературною мовою в різних ситуаціях спілкування. Йдеться про виховання звички і потреби в постійному навчанні і підвищенні рівня своєї культури мовлення. Особливу увагу при цьому слід приділити питанням правильності і чистоти мови. Важливе значення тут має робота з тлумачними лексичними словниками, словником із словотворення та ін. Викладачеві важливо виробити в себе звичку звертатися до словників, якщо виникає будь-який сумнів щодо правильності вживання слова, розвивати увагу до незнайомих слів, потребу запам'ятати, з'ясувати їх значення, ввести у своє мовлення. Проаналізуйте своє мовлення: чи правильно ви вимовляєте слова, звуки, ставите наголос; чи володієте ви достатнім лексичним запасом для вільного вираження думки; чи правильно утворюєте граматичні форми? Інформація, яку ви отримаєте, вкаже вам на недоліки вашої мовленнєвої підготовки, а самостійна робота з літературою, відповідні вправи допоможуть їх позбутися.

Важливо свідомо орієнтувати себе на оволодіння літературною мовою в найрізноманітніших ситуаціях — не тільки при розв’язанні ділових питань, проблем, а й у спілкуванні з друзями, батьками, незнайомими людьми.

Самоконтроль і розвиток умінь виразного мовлення. Як уже зазначалося, виразність мовлення досягається вмільм інтонуванням залежно від змісту, умов спілкування, а також шляхом доречного вживання зображальних засобів (епітетів, метафор, порівнянь тощо), засобів образної словесної наочності (наприклад, уривків з художніх творів, афоризмів).

Радимо вам простежити за інтонацією у своєму мовленні під час спілкування з людьми. При цьому зосередьте увагу на таких питаннях: моя інтонація жива, емоційно забарвлена чи одноманітна, невиразна; чи можу я урізноманітнювати мелодійний малюнок свого мовлення залежно від умов спілкування?

Готуючись до публічного виступу в інститутській аудиторії або в шкільному класі, намагайтеся визначити для себе, для кого і з якою метою ви будете говорити, які роздуми, почуття ви хотіли б викликати у своїх слухачів, яку атмосферу створити, яким повинен бути інтонаційний малюнок, ритм, темп вашого мовлення.

Спробуйте, конструюючи свою розповідь, використати різні описи, деталі, уривки з художньої літератури, власні оцінки та враження. При цьому не забувайте про вимогу виправданого використання зображальних засобів.

Самоконтроль і розвиток комунікативних умінь, здібностей, соціальних установок у спілкуванні. Якщо умовою продуктивної комунікативної поведінки викладача є його індивідуальний стиль спілкування, то в процесі професійного самовиховання важливо не тільки розібратися в питаннях техніки комунікації, а й з’ясувати свою соціальну позицію у спілкуванні. Для цього спробуйте відповісти щиро на питання, чи думаєте ви про партнера у процесі спілкування, чи намагаєтеся побачити ситуацію його очима, чи допомагаєте йому спілкуватися, чи вам цікавий сам процес спілкування з людиною чи його результат, чи завжди розуміють вас люди, з якими ви спілкуєтесь, чи намагаєтеся ви зрозуміти їх.

Продуктивна мовленнєва комунікація викладача передбачає також розвиток у нього низки спеціальних здібностей: соціально-перцептивних (розуміти внутрішній стан партнера через сприйняття його зовнішньої поведінки, вигляду), здібності до ідентифікації (здатність поставити себе на місце іншої людини й передбачити її можливу реакцію), саморегуляції, вольового впливу, навіювання, керування своїм психічним станом у спілкуванні.

При реалізації цієї функції у спілкуванні зі студентами важливо:

- не підкреслювати своєї зверхності (інтелектуальної, соціальної тощо) над молодими людьми;
- не обмежуватись абстрактними міркуваннями, зробити свій виступ більш живим та емоційним;
- не нав’язувати свої погляди, ідеї, не бути докучливим;
- не говорити погано про молодіжних кумирів;

– не ухилятися від злободенних питань, не боятися висловлювати свою власну точку зору, але водночас не намагатися захищати осіб, які дискредитували себе в очах громади;

– не зловживати незахищеністю психіки молоді.

Розвиток загальних психофізичних особливостей своєї особистості, які є передумовою оволодіння вміннями професійно-педагогічного мовлення. Насамперед маємо на увазі розвиток уяви (відтворюючої і творчої), асоціативної і образної пам'яті. Ми вже згадували, що обов'язковою умовою виразності мовлення викладача є бачення ним тих предметів, подій, про які він розповідає. За цієї умови мовлення викладача набуває емоційності; він ніби створює картини засобами мови, говорить, не тільки вухам слухачів, а й їхнім очам. Тому необхідно розвивати в собі вміння бачити, відчувати навколишній світ у звуках, барвах, картинах і відтворювати своє бачення в слові.

Безумовно, ми змогли тільки окреслити програму самоосвіти майбутнього викладача з удосконалення навичок і вмінь професійно-педагогічного мовлення. Вважаємо, що наведені висновки і спостереження можуть стати основою подальших серйозних роздумів майбутніх викладачів над особливостями свого мовлення, а вивчення досвіду талановитих педагогів буде надихати на роботу з його вдосконалення.

4. Комунікативна компетентність викладача.

Комунікативна компетентність (лат. *competens* — належний, відповідний) — сукупність знань про спілкування в різноманітних умовах і з різними комунікантами, а також уміння їх ефективного застосування у конкретному спілкуванні в ролі адресанта і адресата.

Важливим складником комунікативної компетенції є мовна компетентність.

Мовна компетентність (лат. *Competens* — належний, відповідний) — знання учасниками комунікації (викладачем і студентами) норм і правил сучасної літературної мови і вміння використання їх у продукуванні висловлювань.

Сформованість професійної комунікативної компетентності викладача передбачає:

- професійні знання і оволодіння понятійно-категоріальним апаратом певної професійної галузі та відповідною системою термінів;
- досконале володіння сучасною українською літературною мовою;
- знання етикетних мовних формул і вміння ними користуватися у професійному спілкуванні;
- уміння працювати з різними типами текстів;
- вміння знаходити, вибирати, сприймати, аналізувати та використовувати інформацію профільного спрямування;
- володіння інтерактивним спілкуванням, характерною ознакою якого є необхідність миттєвої відповідної реакції на повідомлення чи інформацію, що знаходиться в контексті попередніх повідомлень;
- володіння основами риторичних знань і вмінь;

– уміння оцінювати комунікативну ситуацію швидко і на високому професійному рівні приймати рішення та планувати комунікативні дії.

Отже, професійна мовно-комунікативна компетенція особистості є показником сформованості системи професійних знань, комунікативних умінь і навичок, ціннісних орієнтацій, загальної гуманітарної культури, інтегральних показників культури мовлення, необхідних для якісної професійної діяльності.